
 Гендерні виміри
 культури

Франсіс СВИРІПА
 Переклад з англійської
 Марії ДМИТРИЄВОЇ

**ГЕНДЕРНІ СТОСУНКИ, СЕЛЯНСЬКІ
 ПРІОРИТЕТИ ТА МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ
 В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В СХІДНІЙ
 ГАЛИЧИНІ, 1900-1944 РР.**

**Frances Swyripa. Gender Relations, Peasant
 Priorities, and Moral Values in the Ukrainian
 Village in Eastern Galicia, 1900-1944.**

“Мені панотець порадив написати”, — звернулася молода селянка зі Східної Галичини до голови Греко-Католицької Церкви Митрополита Андрея Шептицького 1935 р. із проханням скасувати її однорічний шлюб. Як пояснювала Стефанія, батьки змусили її вийти заміж, коли їй було п’ятнадцять. З того часу її чоловік став комуністом, прибрав всі ікони з хати і бив як її, так і її батьків. Під час сутичок він погрожував, що повбиває їх, продасть коня й корову, почне пиячити та піде жити до коханки, якщо вони теж не стануть комуністами. Вірна Богові й Україні, Стефанія наполягала, що вона не може і не буде жити з ним.

За два місяці та ж сама молода жінка постала перед парохом та радою з формального розслідування щодо чинності її шлюбу. Ні, вона ніколи не надсилала ніяких прохань про скасування шлюбу. Насправді їй добре живеться із чоловіком (хоча в них були певні складнощі через її батьків та передачу землі, а також через те, що він тимчасово полишав їхній спільний дім). Так, вона одружилася із ним добровільно, і так, через шість місяців у них із чоловіком народилася дитина (ЦДІА 525). Дві таких суперечливих заяви: одна — далекій владній фігурі, котра, на її переконання, спроможна чинити правосуддя, а друга — перед людьми, серед яких вона живе та котрі добре її знають — означають, що в одній з них Стефанія збрехала. Але коли і чому? Чи була вона жерт-

вою через власний вік та обмеження проти жіноцтва в українському селянстві, чи вона сама вирішувала власну (не)долю? В будь-якому випадку, церковний суд митрополії у Львові вирішив закрити справу за відсутністю проблеми. Як на це зреагувала Стефанія та як вона прожила решту життя — невідомо.

Греко-католицька церква, забороняючи розлучення поміж вірними, розривала чи скасовувала існуючі шлюби з різноманітних причин, так само, як вона регулювала і доступ до шлюбу. Як орган, що приймає рішення, церковний суд митрополії у Львові збирав та заслуховував свідчення, зважував та виносив постанови з трьох типів питань. По-перше, це була можлива канонічна перешкода до бажаного союзу (часто єдинокревність); по-друге, це було припинення чинності шлюбу через смерть одного з подружжя; та, по-третє, скасування нечинного союзу через порушення канонічного закону. На момент закриття справи в ній часто накопичувалося чимало матеріалів, серед яких: початкове звернення та/або попередній неофіційний запит, свідчення з допиту подружжя та свідків місцевим парафіяльним священиком і радою, рішення та аргументи церковної влади у Львові та додаткові матеріали з цивільного суду¹. Ці документи, котрі яскраво висвітлюють ставлення Греко-католицької церкви до її селянської пастви протягом першої половини ХХ ст., розповідають не менше і про саме селянство. На основі більше ніж двох сотень справ із розірвання чинних шлюбів та скасування неканонічних шлюбних союзів в цій статті розглянуто гендерні відносини, особисті та сімейні пріоритети, а також моральні цінності в українському селі. Головну увагу тут приділено жінкам, котрі склали більшість серед клопотальників, щоб довести, що вони, прагнучи особистого щастя, добробуту та контролю над власним життям, відображають неоднозначність сили та безсилля жіноцтва в українській селянській громаді.

¹ Записи греко-католицької консисторії, включаючи архіви Церковного суду митрополії, були передані до Центрального державного історичного архіву Української РСР (Львівське відділення) після ліквідації церкви Радянською владою у 1946 році. Більшість шлюбних справ упорядкована за роками, а потім за абеткою, по одній теці на клопотальника, хоча приблизно чверть всіх тек містила декілька справ, що починалася з однієї літери. Коли я вивчала ці матеріали у 1993 р., доступ до них був необмежений; однак, зважаючи на особистий та чутливий характер матеріалу, я вирішила зберегти анонімність як осіб, так і сіл, з яких вони походили.

² Подібна неоднозначність розглядається, наприклад, у праці Крістін Воробець (Worobec 1992).

* Frances Swyripa. “Gender Relations, Peasant Priorities, and Moral Values in the Ukrainian Village in Eastern Galicia, 1900-1944.” *Journal of Ukrainian Studies*, 2004, 29: 421-443.

Систему посилань змінено відповідно до вимог даного видання.

Смерть та припинення

В перші два десятиріччя ХХ ст. в Східній Галичині відбулися значні зміни. Багато з них були добровільними, навіть якщо інколи такі рішення приймалися неохоче, і причиною їх були економічні можливості в Канаді та Сполучених Штатах, які вабили українців за кордон. Часто цілі сім'ї чи навіть розширені родини емігрували разом, але часто з фінансових причин чоловіки їхали першими і вже потім, заробивши грошей на проїзд та обжившись на новому місці, викликали до себе жінок і дітей. Друга причина розпаду сімей мала вимушений характер: війни, спочатку Перша світова, а потім українсько-польська, спустошили сільську місцевість, відібрали тисячі чоловіків до військових загонів та піддали цивільне населення випробуванням невизначеності та небезпекою. Коли тимчасова розлука чоловіків та дружин через еміграцію або війну затягувалася на роки без контактів, це впливало не лише на емоційне та сексуальне життя подружжя та на їхній побут, але й на соціальну рівновагу та звичаї села. Клопотання до церковного суду митрополії про оголошення зниклих членів подружжя померлими та про припинення шлюбу свідчило про бажання частини клопотальників покласти край пеклу невизначеності в їхньому особистому житті та виправити власне становище в очах сусідів та перед Богом або ж сільським священником як його земним представником. Деякі клопотальники до того, як їхні шлюбні партнери залишили село і зникли, були одружені лише кілька тижнів, інші десять років і більше; деякі також чекали десять чи більше років перед тим, як подати клопотання про припинення шлюбу. Поєднання особистого сумління, потреби у формальному завершенні, економічна необхідність, а також соціальний та/або церковний тиск, — все це спонукало людей добиватися офіційного, санкціонованого церквою вирішення їхніх проблем. Кризи на будь-якому з цих фронтів було достатньо, щоб вдатися до активних дій.

Що вражає в тих 69-ти клопотаннях про припинення законного шлюбу, — це те, що 57 були про офіційне визнання смерті чоловіка, і тільки 12 — смерті дружини. Більше того, 87,5 % чоловіків, яких вважали загиблими, були солдатами або в австрійській, або в українській армії, або ж в Українській Галицькій армії та зникли під час війни; ця війна також забрала 75 % набагато меншого числа зниклих дружин. Решта клопотань пов'язані із еміграцією до 1914 р. та подальшими звітами про смерть або втрату зв'язку;

дещо дивує — беручи до уваги, що в основному першими мігрантами за океан були саме чоловіки — те, що саме жінки, а не чоловіки, переважали в числі зниклих шлюбних партнерів. Незалежно від того, спричинили зникнення війна чи еміграція, спостерігаються також істотні гендерні розбіжності в тому, чому жінки та чоловіки початково залишили село та з якої причини вони не змогли повернутися. Згідно із свідцтвом очевидця, більшість солдатів-чоловіків, котрі зникли без вісті під час війни та років революції, були жертвами самого конфлікту. Коли їх востаннє бачили, вони були поранені чи захоплені в полон росіяни, або вони билися в місцях кровопролитних боїв (особливо біля Перемишля та на Італійському фронті), та/або страждали від хвороби (тиф вбив більше людей у польсько-українському конфлікті, ніж бойові дії)³. Навернення до більшовизму перешкодило двом солдатам повернутися додому; ще один чоловік став комуністом та кинув сім'ю у 1926 р., щоб жити в Радянському Союзі (ЦДІА 467, 778). І навпаки, фактично всі жінки, котрі зникли через війну, вступили в інтимні стосунки з вояками російської армії, що вторглася у 1914 р. та, згідно зі свідченням очевидця, добровільно супроводили своїх коханців до Росії, коли армія відступила роком пізніше. Ще деякі пішли з росіянами, що відступали після другого вторгнення, інколи тому, що вони працювали у військових шпиталях. Одна жінка сказала односельчанину, з котрим втекла з села під час бою, що вона йде до Росії, бо люди "сказали, що там справи йдуть краще"⁴. Подібні специфічно гендерні чинники пов'язані з еміграцією, де жінки приєднувалися до коханців у Північній Америці, в той час як чоловіки їхали туди на пошуки роботи. Тим не менше, важко пояснити, чому через еміграцію було подано так порівняно мало клопотань та чому переважали зниклі дружини. Зважаючи на частоту скарг в іммігрантській пресі в Канаді та в Сполучених Штатах про чоловіків, що порушують шлюбну вірність або заводять нову родину, залишивши дружин та дітей у Галичині, а також на занадто часті повідомлення про безіменних українців, що загинули в нещасних випадках на виробництві, логічним було б чекати протилежного⁵. Так само цікавим є

³ Про це див. теки ЦДІА: 316, 397-8, 405, 415, 418, 451, 453, 467-470, 499, 501, 503, 511, 522-526, 551-552, 572, 603, 624-625, 670, 710, 719, 721, 775, 777-778, 821-822.

⁴ Дивись теки ЦДІА: 500, 525-526, 605, 778, 823, 915 та 919.

⁵ Стосовно питання про дwoжонство та неповернення з Канади дивись, наприклад, мою монографію (Swyripa 1993, 95-96, 285).

той факт, що ці чоловіки та дружини “загубилися” у Сполучених Штатах, але не у Канаді. Одне з можливих пояснень те, що у довоєнній Канаді заохочували родинну імміграцію, щоб заселити степові фарми, що негайно створювало прив’язані до землі громади, в той час як Сполучені Штати приваблювали велику кількість чоловіків, котрі мігрували між місцями, де можна було знайти роботу. Для останніх, припускаючи, що вони не мали наміру покинути свої сім’ї, сувора імміграційна політика в Америці у міжвоєнний період перешкождала возз’єднанню з родиною.

Щоб припинити законний шлюб, церковний суд митрополії повинен був мати достатню “моральну та юридичну певність”, що зниклий член подружжя дійсно мертвий, а не просто відсутній з власної чи не з власної волі, та що позивач не намагається маніпулювати ситуацією з егоїстичних міркувань. При відсутності очевидців чи офіційної реєстрації смерті парох мав ряд питань до клопотальниць та до парафіян, які грали роль другорядних свідків. Чи відсутній член подружжя надсилав додому листи і упродовж якого часу? Чи жило подружжя в гармонії та любові? Чи були діти? Яким був економічний стан сім’ї (що вимірювався землею та худобою, будівлями та господарськими спорудами у володінні подружжя, а також кількістю грошей та розміром боргів)? Чи вів зниклий член подружжя моральний та побожний спосіб життя? Чи партнер, який залишився, запитував та здобув свідцтво про смерть дружини чи чоловіка у цивільному суді? Та, насамкінець, коли всі інші джерела інформації вичерпано, чи були якісь чутки чи загальна думка у селі щодо стану даного подружжя, чому ця особа залишила дім і не повернулася, та чи він або вона ще живі? Звичайно, такий допит мав на меті допомогти у прийнятті рішення віддаленому органу, такому, як церковний суд митрополії, котрий мав дотримуватись церковної доктрини та істини. Припущення, що щасливо одружена, побожна й заможна людина, яка, до того ж, має дітей, повернулася б, не полишила б родину, обґрунтовувало висновок, що тут з високою ймовірністю могла втрутитися смерть⁶.

Інколи церковний суд був менш зацікавлений в існуючому шлюбі, ніж у “загальному благові та підтримці моралі”, задля якого він міг зробити деякі натяж-

ки, визнавши відсутнього члена подружжя мертвим, щоб пари не жили та не народжували дітей у гріху. Інколи він не хотів оголошувати шлюб недійсним, тому що вважав, що смерть не було доведено із достатньою певністю як в юридичному, так і в моральному аспектах, або якщо були підозри, що клопотальник намагається маніпулювати судом для отримання потрібного рішення. Із свого боку, актори цих сільських драм, які раптово потрапляють у світло рампи, мали власні пріоритети та відчуття того, що було правильним та належним за даних конкретних обставин. В той час як багато хто, можливо навіть більшість, розповідали чисту правду, деякі, без сумніву, свідомо чи несвідомо перекручували факти, щоб добитися потрібного рішення. Часті кліше у відповідях (“ми жили у любові та злагоді” та “він був моральною та побожною людиною”) дає підстави вважати, що процес часом був дуже ритуалізованим та побудованим так, щоб відповідати формальному, юридичному боку справи, а також те, що клопотальники та їхні свідки знали, що треба казати для отримання співчуття та підтримки церковної влади. Три чинники — вага громадської думки, дії та задум клопотальника та роль сільського священика — найкраще ілюструють цю низову перспективу.

По-перше, на думку громади зважалося, вона стримувала неприйнятну поведінку, виносила осудження, прискорювала рух справи чи перешкождала йому. Несхвальна оцінка громади, наприклад, часто була причиною того, чому член подружжя вирішив залишити село. Згадуваний вже свідок оповів, що коли він попросив жінку не йти із російським солдатом, вона відповіла, що вона грішила з росіянами, і що люди знали про це і розкажуть про це її чоловікові, коли він повернеться з війни, і вона боїться того, що він може її зробити. Несхвальна оцінка громади могла також вплинути на рішення звернутися до церкви з проханням формально припинити шлюб. Одна жінка, не маючи звісток від чоловіка від часу битви при Перемишлі 1915 року, майже через десять років хотіла одружитися зі своїм коханцем: як вона пояснила, через дітей та щоб люди припинили “плювати їй у вічі”, бо вона з ним живе без благословення церкви (на віру) (ЦДІА 418, 500)⁷. Більше того, мовчан-

⁶ Як стверджував церковний суд на захист чинності одного шлюбу, було цілком ймовірно, що військовополонений в Росії вирішив не повертатись до рідного села, де в нього не було нічого, окрім однієї морги землі, тому що за кордоном мав значно краще життя (ЦДІА 523).

⁷ Думка громади також відігравала роль при отриманні церковносудового рішення стосовно канонічності шлюбу. В одному випадку, в якому підставою була чоловіча імпотенція, приходський священик повідомив церковний суд у Львові про те, що в цього чоловіка немає свідків, оскільки всі в селі знали, що він імпотент, та вважали, що його дружина заслуговує на скасування шлюбу (ЦДІА 99). У другому випадку

ня односельчан могло бути так само впливовим, як і пряме засудження. Очевидне небажання сусідів клопотальника свідчити про стосунки пари дало Церковному Суду причини сумніватися у подружньому щасті шлюбу і, таким чином, у вимушеності неповернення чоловіка або дружини. Саме так вплинула спільна відмова односельчан свідчити на користь однієї жінки на знак протесту проти її аморальної поведінки за відсутності чоловіка. Ця жінка переїхала до одруженого чоловіка, живучи деякий час “шведською сім’єю” з ним і його дружиною, та мала двох дітей від нього до того, як він помер; хоча після того вона відселилася, її репутація впала ще нижче, коли вона почала розважати чоловіків у своїй новій оселі (ЦДІА 720)⁸. В іншому випадку мовчанка свідків мимохіть пошкодила клопотальникові, коли ті попередньо погодилися збрехати, та побоялися наслідків і відмовилися свідчити під присягою: попередній раз двоє чоловіків з їхнього села, що брехали під присягою, померли, — так пояснили вони священнику (ЦДІА 418).

Чому клопотальники діяли так, як вони діяли, та як вони пояснювали свої дії, неможливо пояснити тільки зважанням на думку громади. Те, що егоїстичні чоловіки та дружини маніпулювала органами церковної влади для власної вигоди — незаперечно. Запевнення, що шлюб був щасливим, навіть коли відсутня дружина втекла із коханцем, вочевидь, суперечило здоровому глуздові та було прозорою спробою розвіяти найменше припущення, що вона хотіла втекти від нещасливих обставин та свідомо не повернулася. Також є свідчення того, що коли одна канонічна підстава не давала бажаного результату, клопотальник був готовий висунути інші причини для скасування шлюбу. Наприклад, коли один чоловік, про котрого Червоний Хрест дав звіт як про загиблого у Росії, повернувся після повторного одруження його дружини, вона все ж неохоче дозволила священникові умовити себе повернутися і жити з ним як із законним чоловіком; але, врешті решт, вона відмовилася прийняти це, заявивши про його імпотенцію і на цій підставі вимагала скасу-

із імпотенцією жінка подала клопотання про скасування шлюбу через сільські плітки про імпотенцію чоловіка, що буцімто вона досі незаймана (її батько також скаржився, що люди пліткують про відсутність в цієї пари статевих стосунків) (ЦДІА 305).

⁸ Дивись також (ЦДІА 525), справу було відкликано. В іншому випадку церковний суд озвучив свої підозри щодо мотивів свідків у їхньому несхвальному оцінюванні характеру дружини, котра подала клопотання (ЦДІА 572).

⁹ Більшість винесла рішення на користь клопотальника.

вати шлюб (ЦДІА 316)¹⁰. Однак, хоча селяни і могли зрідка дозволити собі такий непослух перед релігійною владою, Греко-католицька церква все ж зберігала могутній духовний вплив та залишалася моральним арбітром їхнього життя. Таким чином, подібно до того, як вони прохали про благословення церкви таїнством шлюбу, згодом вони просили про формальне скасування цього союзу; постанови цивільної влади було недостатньо, бо вона не давала права на повторне вінчання у церкві. Фактично, в більшості випадків метою оголошення шлюбного партнера загиблим було дозволити клопотальникові укласти церковний шлюб удруге. Три обставини, разом чи поодиночі, ставали тут мотиваціями. Однією було бажання узаконити нелегальні стосунки з міркувань моралі чи репутації. Другою — розуміння “правильності”, яке робило співжиття та сексуальні стосунки неприпустимими без благословення духовенства. Третьою обставиною була економічна необхідність, де клопотальник залишився з утриманнями — малими дітьми або старими/хворими батьками, та потреба у господині для догляду та ведення господарства (для чоловіків), або ж для годувальника та працівника в полі (для жінок)¹¹.

Менш зрозуміло, чому після років самотності люди цілком несподівано вирішували, що продовжувати жити разом — непристойно, або що самотнє життя — не для них, чи раптово усвідомлювали, що самотужки вести господарство та доглядати дім — надто обтяжливо. Схоже, що відсутність сексуального життя стала просто нестерпною для одного з небагатьох клопотальників-чоловіків, котрий скаржився, що він десять років жив “як монах” та наполягав, що чоловіку потрібна жінка. Представляючи його справу перед церковним судом, парох підтвердив його чесноти, додавши як доказ, що цей чоловік співав у церковному хорі (ЦДІА 500). Пасторські листи Митрополита Шептицького вірним, в яких підкреслювалася священність шлюбу та доброчесне життя, могли також вплинути на рішення пода-

¹⁰ Дії задля скасування шлюбу також містять приклади “методу спроб та помилок” в пошуці канонічних підстав, котрі б забезпечили клопотальникові бажаний результат.

¹¹ Інша справа зі скасування шлюбу також висвітила подібні прагматичні погляди на шлюб. Клопотання подала жінка, стверджуючи, що її чоловік імпотент; її чоловік радо визнав свою постійну незацікавленість в статевих стосунках із жінками, але вимагав, аби йому дозволили лишити свою дружиною в якості хатньої робітниці або одружитися із якоюсь старшою жінкою, котра б поралася по господарству (та, можливо, не вимагала б від нього статевих стосунків) (ЦДІА 99).

ти клопотання. Прочитання їх священиком у церкві не тільки тиснуло на нечисту совість, але також і привертало увагу до тих, хто жив у гріху. Бідність, і, таким чином, нездатність покрити видатки на судовий процес, без сумніву, також зіграло роль в інколи тривалих затримках подачі клопотання, особливо жінками, про припинення шлюбу (ЦДІА 710, 778, 821)¹². Справи жінок-клопотальниць дають підстави вважати, що зміни в обставинах їхнього життя — вік, стан здоров'я або втрата додаткової пари робочих рук — впливали на їхнє рішення клопотати про припинення шлюбу для отримання можливості повторного одруження. В одному випадку чоловік жінки, бідний, але загально визнаний як хороший працівник та відповідальна людина, поїхав до Сполучених Штатів після шести місяців шлюбу, і цей час, як всі погодилися, пара “жила у злагоді.” Він написав пізніше, що Америка йому подобається та що він повернеться, коли відкладе трохи грошей, але після декількох років очікування дружина більше не отримувала від нього жодної звістки, навіть незважаючи на те, що вона розміщувала оголошення в газетах, щоб встановити його місцезнаходження. Тепер, через 21 рік, вона подала клопотання про визнання її чоловіка мертвим, а шлюбу — припиненим. Доволі вільно граючи фактами (вона з коханцем мешкала кілька років “на віру”), заявила, що хоче знову вийти заміж, бо її сили вже не такі, як раніше, та вона не може більше жити сама. Незважаючи на обурення церковного суду у Львові, місцевий священик одружив пару без постанови суду про смерть її чоловіка, пояснюючи це бажанням “припинити скандал у селі” (ЦДІА 415). В іншому випадку чоловіка вислали до Сибіру дев'ять років тому, і спочатку дружина досить часто отримувала звістки від чоловіка, але поступово надія на те, що він живий, згасла. Ця жінка зауважила, що до останнього часу вона могла вести господарство з двома дітьми та старими батьками, але кілька місяців тому її мати померла від тифу (сама вона ще була слабкою після хвороби), відтоді вона жила з коханцем. Вона хотіла, втім, обвінчатися з ним з благословення церкви, і не грішити перед Господом (ЦДІА 470)¹³.

Обидві клопотальниці та їхні свідки підкреслювали важливість сім'ї як економічної одиниці для вижи-

вання в українській сільській громаді, навіть у міжвоєнні роки. “Я не знаю, що робити”, — сказала одна жінка, пояснюючи, що їй належить шість морг землі, її чоловіка в останній раз бачили на італійському фронті сім років тому, і вона хоче повторно одружитися. Інша жінка хотіла повторно одружитися, тому що вона була одна (її батьки померли) та дбала про дім і поле протягом шести років, відтоді як її чоловік пішов битися з поляками, і не могла впоратись самотужки. Це одна жінка зауважила, що їй 30, а її синові 12: їй потрібна допомога з роботою, а йому потрібен батько (ЦДІА 468). Не можна забувати і те, що разом з практичними міркуваннями при розпаді шлюбу, були й емоційні. Після дев'яти років відсутності, засвідчила одна клопотальниця, вона не могла продовжувати сподіватися, що її чоловік-солдат, котрий любив своїх дітей, в листах з фронту цікавився, чи вони ходять до школи, надіслав їм своє фото — може повернутися. Її діти звикли до чоловіка, якого вона знайшла для роботи, він поводився як їхній батько, і вона хотіла з ним одружитися (ЦДІА 415, 468, 525 (див. також 467), 775)¹⁴. Проблема виживання жінок, що залишилися одні, підкреслюється тим, що вони були схильні вступати у недозволені стосунки не через любов, а через економічну потребу: було дешевше знайти чоловіка та жити парою, ніж наймати за гроші працівника. Особливо, коли це стосувалося сімейних наділів, такі стосунки часто утворювалися з неодруженим братом відсутнього чоловіка, котрий вже жив у тому самому домі як частина розширеної сім'ї або ж міг пізніше переїхати до невістки.

Тільки в одному випадку на шлюбі наполягав потенційний другий чоловік, а не покинута дружина. Чоловік пояснив, що, як вдівець з маленькими дітьми, він повинен був наглядати за ними та одночасно працювати в полі; до того ж, додав він, очевидно, не усвідомлюючи суперечності в своїх словах, ця жінка і так щоденно приходила до його хати працювати (ЦДІА 778). І, насамкінець, випадок клопотальниці, яку було примусово виселено з оселі її свекрів, ілюструє вразливість положення жінки без фізичної присутності та захисту чоловіка. Вона повернулася до переповненої батьківської оселі, оселі свого дитинства, але насмішки та знущання пізніше стали нестерпними і змусили її переїхати до одного

¹² Стосовно фінансових перешкоди на шляху до скасування шлюбу, дивись, наприклад: (ЦДІА 505).

¹³ Підсумовуючи для церковного суду суть справи, священик був не дуже впевнений щодо її моралі, зауваживши, що пара мала статеві стосунки вже рік. Див. також (ЦДІА 417).

¹⁴ Підсумовуючи суть останньої справи для церковного суду, священик засвідчив власну впевненість, що чоловік помер, бо був той чудовим чоловіком і дбайливим батьком, і якби він міг, то давно повернувся б з війни.

вдівця, з яким вона хотіла одружитися заради своїх п'ятьох дітей (ЦДІА 778).

Як остання інстанція в процесі припинення шлюбу місцевий священник був далеко не стороннім спостерігачем. Він слухав, радив, втручався, збирав докази, діяв як посередник між парафіянами та невідомими суддями у Львові, збалансовував турботу про моральність села та душі грішників з турботою про економічну функціональність домогосподарств. Він також неявно підсилював статус чоловіків відносно жінок: у своїх допитах він звертався до жінок-клопотальниць фамільярно на "ти", а більш шанобливе "ви" залишав чоловікам. Тиск, щоб відсутнього члена подружжя визнали мертвим і дозволили повторне одруження, часто йшов від священника, який хотів владнати ситуацію, де другий член подружжя співмешкав з коханкою/коханцем чи приживав незаконних дітей, або щоб уникнути ганьби народження позашлюбної дитини. Більш за все він зазвичай прагнув уникнути спокуси, скандалу та поганого прикладу для вірних, навіть якщо це означало компромісне рішення. Наприклад, один священник, котрий просив церковний суд оголосити чоловіка мертвим, щоб дружина могла укласти повторний шлюб зі своїм коханцем, відчував, що вибору в нього немає: те, що вони жили разом, погано впливало на парафіян, а розлучити їх не могли, бо вони просто відмовилися це зробити (ЦДІА 522)¹⁵. Деякі священники, котрі намагалися завадити співмешканню, висловлювалися перед церковним судом навіть більш відверто, попереджаючи, що якщо рішення не буде сприятливим і при тому швидким, то ця пара може перейти до іншої церкви, або й взагалі відмовитись від релігійної церемонії (див., наприклад, ЦДІА 467, 920)¹⁶.

Розуміння економічних реалій пастви було підґрунтям багатьох ініціатив священників. Бажаючи покласти край скандалові на селі, один священник попросив визнати відсутню дружину загиблою, оскільки її чоловік протягом 15 років прижив трьох дітей зі своєю коханкою. Він підкреслював, що цей чоловік був злидарем — він не мав власності і заробляв лиш фізичною працею — і тому заслуговував на милосердя (ЦДІА 778). Інший священник підтримував клопотання дружини про припинення шлюбу, щоб вона могла повтор-

но одружитися (з братом її чоловіка та батьком її позашлюбної дитини), аргументуючи це тим, що двоє її братів загинули на війні, залишивши дім без робочих рук, тому що її батько був хворий, а мати - калікою. Церковний суд з'ясував, що не може оголосити чоловіка загиблим, оскільки один зі свідків знав про його одужання від тифу, та відмовив у задоволенні клопотання. Жінка, однак, виявилася наполегливою та вигадливою і наступного року спробувала прозондувати ґрунт, щодо скасування шлюбу на підставі того, що її чоловіка змусили до шлюбу (ЦДІА 451)⁷.

Примус та скасування шлюбу

За певними винятками, сільський священник менше втручався у справи, де церковний суд мав винести рішення щодо канонічності шлюбу, порівняно зі справами про припинення чинного шлюбу через смерть. Винятки стосувалися бігамії, порушень у самій церемонії (таких як не-греко-католицька служба) та імпотенції, що перешкоджає продовженню роду. Однак, окрім намагань припинити позашлюбні стосунки, священники не виступали від імені клопотальників, котрі прагнули скасувати свій шлюб через те, що один або обидва з подружжя були примушені до одруження. Частково таке вибіркоче використання канонічного закону, без сумніву, пояснюється тим фактом, що саме ці священники проводили передшлюбні співбесіди або науку та весільні церемонії, які тепер оспорювалися, чим наражали на перевірку вже свою власну поведінку. Оскільки дочки частіше наражалися на присилування до шлюбу, ніж сини, рішення священника спочатку провести шлюбну церемонію, а потім не використовувати законну можливість звільнити примушених до шлюбу жінок з подекуди нестерпного положення також натякає на наявність гендерної упередженості. Матеріали справ показують, що жінки як юні наречені дійсно були вразливі і часто ставали жертвами, що віддзеркалює і обмеженість виборів для їх статі в українській сільській громаді, так і загальне розуміння, що спільний добробут родини був важливіший за особисті бажання та щастя. Однак ті самі матеріали свідчать про те, що жінки

¹⁵ Щодо викорінення спокуси, скандалу та поганого прикладу дивись теки: (ЦДІА 415, 524, 540, 571, 775, 778).

¹⁶ Щонайменше один випадок, коли священник отримав догану від церковного суду за те, що не контролював позашлюбні стосунки у своєму приході (ЦДІА 777).

¹⁷ Жінка, одружившись за три тижні до того, як її наречений пішов до Української Галицької армії у 1919 р., обіцяючи писати їй навіть "з найдальшого куточка світу", вперше подала клопотання про припинення її шлюбу в 1923 р.; в 1928 р., користуючись підтримкою свого священника, вона все ще обстоювала свою справу. Стосовно священників, котрі визнавали економічну ситуацію та доцільність повторного шлюбу, див., наприклад, теки: (ЦДІА 451, 467, 526, 778).

захищали свої інтереси. Саме жінки подавали більшість всіх клопотань про скасування шлюбу, і вони ж в ролі матерів часто були рушійною силою шлюбу, керуючи справами власної родини і власних дочок.

Приблизно 60% справ на підставі примусу, котрі складають половину клопотань про скасування шлюбу у виборці, ініціювали жінки (див. таблицю). Багато з клопотальниць вже давно вирішили для себе, що житимуть окремо від своїх чоловіків — вони поверталися до батьківської оселі, йшли жити з іншим чоловіком, полишали село або шукали прихистку у монастирі. А тепер з певних особистих причин вони вимагали, аби статус кво був офіційно змінений. Сам церковний суд визнавав, що в селі завжди буде батьківський вплив, а отже, розглядав версію подій у викладі клопотальниці у порівнянні з версією її батьків, загалом визнаючи “бажання добра своїм донькам”. Тож питання стояло, чи був тиск на дівчину надмірним (і якщо відповідь була “так”), чи цей шлюб відбувся за умов “примусу та страху” або ж за м’якшого “кваліфіковано як примус та страх”.

Багато питань, що ставились з метою з’ясувати, чи дружина, котра клопоче про скасування шлюбу, була примушена до одруження, стосувалися її поведінки перед вінчанням. З точки зору правильності поведінки самої церкви обов’язково було, аби наречена з власної волі пішла на передшлюбну співбесіду і словесно підтвердила свою добровільність. В дійсності ж, якщо примус мав місце, нерідко чотирнадцятирічні дівчата були практично приречені, відчуваючи свою неспроможність пручатися тискові з боку дорослих, хоча їх мовчання могло і не завдати членам їх родин, свахам та сусідам, виступати від їх імені, а священникам зреагувати на невербальні прояви страждання. Однак тепер, під присягою в рамках процедури скасування шлюбу ті, хто раніше мовчав, заговорили. Брат однієї жінки засвідчив, що їхні батьки наказали його сестрі сказати священникові, що вона прийшла на передшлюбну співбесіду з власної волі. Батько іншої зізнався, що примусив її прийти, тому що інакше вона б не пішла. Покаянно зізнаючись, що він відчував, що весілля слід таки зупинити, сват зауважив, що не хотів зчиняти клопіт і неприємності; він також зізнався, що упродовж року намагався переконати дівчину, котра говорила, що скоріше сонце зійде на заході, ніж вона погодиться на цей шлюб. В одному випадку місцевий священник, котрий потім все ж став на бік батьків проти нареченої, пригадав, як вона крутилася на передшлюбній

Таблиця*

Канонічні причини, на котрі посилалися в клопотаннях про скасування шлюбу

Аморальна поведінка	3 справи (1)
Розумове/фізичне здоров'я шлюбного партнера	4 справи (4)
Різне (навернення до іудаїзму/ православ'я, бажання піти до монастиря, значна різниця у віці)	4 справи (2)
Кривна спорідненість	6 справ (2)
Бігамність	6 справ (4)
Покинутість, несумісність, жорстокість, перелюб	8 справ (2)
Неправильність у церемонії вінчання (включаючи не греко-католицький обряд)	17 справ (4)
Імпотенція, фригідність, відсутність консумації шлюбу	17 справ (12)
Примус, погрози, страх	76 справ (55)
Всього:	141 справ (86)

* Цифри в дужках позначають кількість клопотань, що їх подали жінки. Всі інші клопотання подавали чоловіки, за винятком кількох справ: одну справу ініціювала церква, дві справи (неправильна церемонія) ініційовані спільно чоловіком і дружиною, чотири справи (примус) — спільно чоловіком і дружиною, дві справи (примус) — батьками дружини (матір, змучена почуттям вини перед смертю, батько від імені неповнолітньої дочки).

співбесіди та просила його не оголошувати майбутнє вінчання (ЦДІА 306, 352, 761). Самі жінки свідчили, що брехали, що прийшли з власної волі, що вони боялися сказати правду, чи що їхні батьки примусили їх прийти (одній дівчині погрожували вбити її, якщо вона скаже, що її примусили). Незважаючи на залякування, деякі з них були сміливіші, навіть коли їх спротив і не приносив результатів. Сімнадцятирічна дівчина спочатку втекла, і вдруге до передшлюбної співбесіди її привели силоміць. Шістнадцятирічна дівчина двічі відповіла “під примусом”, коли її спитали, чи вона прийшла туди з власної волі. На думку її батька, котрий не був там присутній (саме він клопотав про скасування шлюбу від імені доньки всупереч бажанням його дружини, котра, власне, і

організувала цей шлюб), священник мав дослухатися до неї, а не до інших, котрі прийшли з нею і казали, що вона прийшла добровільно (ЦДІА 701)¹⁸.

Додаткове свідчення наявності примусу шукали також в інших аспектах поведінки молодої, особливо її настрої під час весілля та її участь в традиційних ритуалах. Наприклад, слідчі питали, чи молода плакала чи якось інакше виглядала засмученою або проявляла непокірність в день вінчання. Клопотальниці, їхні чоловіки, їхні батьки та їхні односельчани свідчили, що наречена ридала або була сумною під час власного весілля; сусіди визнавали, що вона казала їм, що не хоче виходити заміж, і просила допомоги, або що ходили чутки, що її до цього примусили і навіть били, поки вона не скорилася¹⁹. Одна жінка, котра нещодавно отримала дозвіл на окреме проживання через 26 років після одруження та прагнула скасування шлюбу на підставі того, що її до нього змусили, стверджувала, що вона казала священникові, що не хоче одружуватись із цим чоловіком, після чого втекла до сусідів, а до церкви її привели силою. За свідченням її батька, вона йшла на своє весілля як на смерть (ЦДІА 258)²⁰. Не менш важливим було дотримання молодою всіх необхідних звичаїв чи нехтування ними. Чи запрошувала вона гостей на весілля? Чи вона танцювала із молодим? Чи вона вишила для нього сорочку? Чи вона відмовлялася знімати весільний вінок? Декілька клопотальниць визнали, що ходили запрошувати гостей на весілля, але тільки під тиском з боку батьків. Пояснюючи, чому вона не вишила для майбутнього чоловіка сорочку, жінка сказала, що не любить його, і додала, що вона не говорила із ним протягом всього весілля. Друга жінка не знала, хто зробив її весільний вінок, бо весь час плакала. Інша дівчина, котра танцювала із молодим тільки один

раз, розридалася, коли мала знімати вінок, тому що це означало, що вона дійсно одружена із ним²¹. Нарешті, коли одруження відбулося, слідчі шукали доказів постійного спротиву жінки та її небажання прийняти ситуацію. Вони зосереджувались на характері сексуальних стосунків пари, особливо, якщо жінка фізично пручалася статевим стосункам, та тривалості часу, коли вона лишалася зі своїм чоловіком.

Доволі цікаво те, що жінки прагнули, часто через десятиліття чи більше після укладання шлюбу, добитися його скасування через те, що її до цього одруження примусили, замість того, щоб свого часу активніше пручатися небажаному одруженню з тих самих причин. В обох випадках потрібно було звертатись до механізмів церкви та вимагати її формального втручання, і будь-яка надія на успіх означала, що родичі мають визнати вчинений ними примус, а сусіди — свою співучасть, навіть якщо це було через невтручання. Юність, недосвіченість, страх, соціальний тиск, фізичне насильство, відсутність підтримки, коли вона все ж опиралася, — все це, без сумніву, було пов'язано із поступливістю молодої під час укладання шлюбу. Зріла жінка, котра зверталася до церкви, щоб виправити скоєне щодо неї, як вона вважала, “з попустительства церкви”, була доросліша, а отже, набагато досвіченіша і впевненіша в собі. Можливо, її також мучило почуття провини через пізніший позашлюбний зв'язок, особливо якщо такі стосунки були нещодавно засуджені під час проповіді, і вона хотіла зробити цей зв'язок прийнятнішим через церковний шлюб; можливо, вона просто прагнула завершення історії та справедливості. Однак, щоб виграти справу — а переважну більшість шлюбів визнавали недійсними — їй була необхідна співпраця саме тих людей, котрі колись примушували її до одруження або котрі дозволили цьому статися. Чому тепер вони допомагатимуть скасувати цей шлюб і визнають свій поганний вчинок або байдужість?

В одному випадку священник після Різдва обходив своїх вірних, благословляючи їх домівки, і хвора жінка, поцілувавши його хрест, зауваживши, що хоче померти в мирі, і зізналася, що змусила свою дочку до одруження; господь покарав її поганим здоров'ям, а подружжя жило в гріху з іншими партнерами (ЦДІА 417)²². Також було можливим, незважаючи на прямі

¹⁸ У другому випадку священник, подаючи передшлюбні документи, зауважив, що в них немає жодної згадки про примус, що і не дивно, оскільки мало який священник зробив би запис про відповідь “Примусили”, коли планував проводити шлюбну церемонію (ЦДІА 764). Священник, котрий проводив обряд на третьому весіллі, засвідчив, що під час передшлюбної співбесіди наречена виглядала неуважною, сміялася та плакала, але її поведінка не давала йому достатньо підстав відмовитись проводити церемонію; а тепер він схилився до скасування шлюбу через аморальність ситуації, що склалася (ЦДІА 257).

¹⁹ Дивись, наприклад, теки 211, 355-356, 452, 498, 507, 549, 620, 662, 701-702, 761.

²⁰ В церковних записках вказано, що жінці було 15, а чоловікові 28, коли вони одружилися; в своєму свідченні чоловік сказав, що йому тоді було 30, а його дружині — десь 12 (двадцять).

²¹ Дивись, наприклад, теки 211, 417, 498, 549, 662, 701-202, 761.

²² Можливо, тому що мати була настільки очевидно розбита почуттям провини, або тому, що йшлося про перелюб (священ-

свідчення, що загальна згода щодо невдалого шлюбу вимагала співпраці між самим подружжям, їхніми родинами та сусідами і навіть із парохом задля скасування шлюбу. Наприклад, через 23 роки після весілля один чоловік постійно звертався до Львова із клопотанням скасувати його шлюб з тієї причини, що його дружина не хотіла цього шлюбу, і що вони прожили разом тільки рік. Він навіть переїхав до її села і купив там хату і сад, бо вона відмовилася переїздити до нього, але це не допомогло. Нарешті, коли подружжя надіслало спільного листа, в якому жінка висловилася на підтримку скасування шлюбу, тому що її до цього примусили, церковний суд вжив заходів. На подальшому допиті в рамках процедури скасування шлюбу чоловік зауважив, що вона подала клопотання тільки на його прохання (ЦДІА 662)²³. Однак, визнати, що між ними існувала домовленість, не означає вважати, що примус — котрий, на відміну від імпотенції або відсутності консумації, не вимагав фізичного підтвердження — був лише зручним канонічним аргументом і насправді не відбувався. Жодним чином. Матеріали справ свідчать про те, що сільська громада цінувала статус та економічну безпеку вище за романтичне кохання чи дружні стосунки в родині, і що дівчата були знаряддям у намаганнях поліпшити спільний статок родини.

Причин, чому батьки, або інші люди в їхньому положенні, домовлялися про шлюб, було багато, однак практично завжди рушійною силою були економічний добробут родини та її соціальний статус. Особливо, якщо родина була бідною та/або мала багато боргів, бажаним був союз, котрий приніс би їй положення та поліпшення умов життя, тому найкращим варіантом завжди був чоловік, котрий сприймався як заможний. Багатство — котре вимірювалося грошима, землею, будинком, господарчими спорудами та худобою — могло навіть компенсувати розумові чи моральні вади, включаючи жорстокий, паскудний характер. Привабливість чоловіка зростала, якщо він не просив посагу²⁴. Уявлення про посаг як власність родини, а отже, і як її інвестицію добре видно на прикладі батьків, які непокоїлися через долю восьми морг землі, що їх вони

ник жалівся, що в його селі було п'ять таких ситуацій), священник втручався у ведення справи двічі, наполягаючи на швидкому та схвальному рішенні.

²³ У кількох справах зі скасування шлюбу, де клопотання подавав чоловік, до шлюбу була примушена дружина; див., наприклад, теки: (ЦДІА 147, 357, 361, 806).

²⁴ Див., наприклад, теки: (ЦДІА 16, 53, 258, 306-307, 311, 357, 360, 452, 498, 525, 701, 707, 761, 811, 873).

дали за старшою дочкою, котра померла, і тому примусили її молодшу сестру у віці 16 років одружитися із 30 удівцем (ЦДІА 505). Інколи родині були потрібні робочі руки хлопця. Одну дівчину змусив до одруження її батько через кілька тижнів після смерті його дружини, тому що він сам був хворий і хотів, аби землю обробляв зять (ЦДІА 505). Не менш прагматичною, хоч і децю недовірливою до світу поза її вузькими життєвими межами, була мати, котра сказала дочці, коли та поскаржилася на чоловіка, що його вибрали для неї батьки, мовляв, навколо війна і всі хороші хлопці пішли воювати, тож в своєму селі вона б собі кращої пари все одно не знайшла, а будь-хто не з їхнього села був котом у мішку (ЦДІА 702)²⁵. Власне, і самі доньки не були позбавлені прагматичних інтересів. Одна клопотальниця вказала власність як одну з причин її згоди на одруження; як вона сказала, її нерідні батьки пообіцяли їй десять моргів землі і все, що йшло з тією землею (ЦДІА 354)²⁶.

Сироти, неодружені матері і просто дівчата, котрі народились в родині, де вже і так багато дочок, кожній з яких потрібний був посаг, були особливо беззахисні перед примусом. Наприклад, на смертному одрі мати зізналася, що брат дівчини підтримував нав'язане їй одруження, оскільки, за його словами, він мав троє сестер і хотів здихатися хоча б однієї (ЦДІА 417)²⁷. Сваха, котра визнавала, що активно примушувала наречену до шлюбу, в подальшому захищала свої дії і пояснювала, що їй було шкода дівчини із позашлюбним дітям, тому вона влаштувала їй пару — друга її чоловіка (ЦДІА 549). Двоє чоловіків, котрих

²⁵ Стосовно другого, часів війни, шлюбу, де дівчина була найстаршою з дітей та мусила робити "чоловічу роботу", свідки стверджували, що життя з її матір'ю, жорсткою та жорсткою жінкою, було пеклом, і дівчина врешті-решт обрала шлюб як менше зло, хоча вона і була проти весілля (ЦДІА 355).

²⁶ Чоловік засвідчив, що був не менш прагматичний щодо цього шлюбу, пояснивши, що то був 1918 рік, до того він багато що в своєму житті відкладав на потім через війну, та що він сподівався знайти дружину зі статком, щоб безперешкодно продовжити навчання в гімназії. В іншому випадку жінка, котра подавала клопотання, зазначила, що знала про нікчемність чоловіка і про те, що він працював у маєтку, але його сваха переконала її, описуючи його як людину різносторонню (ЦДІА 653). В третьому випадку чоловік стверджував, що до шлюбу його примусили власні батьки, котрі пообіцяли, що у випадку незгоди вони не переписуть на нього ані землю, ані іншу власність (ЦДІА 403).

²⁷ Теки 352, 359, 655, та 768 описують подібні ситуації. Див. також теку 406, де батько визнав, що його дочка була проти шлюбу, однак він вважав це економічно необхідним, оскільки мав ще семеро дітей.

змусили до одруження, засвідчили, що тиск був саме з боку родин їхніх дружин, котрі хотіли якнайшвидше позбутися ганьби та економічного тягара дочки та її байстрюка; жодний з цих чоловіків не був батьком тої дитини (ЦДІА 814, 945)²⁸. Застосування примусу через надмір ротів, котрі треба годувати, або через безпорадність сироти не обмежувалося дівчатами: беззахисними були діти обох статей, коли батьки або опікуни не могли чи не хотіли підтримувати їх. Один з декількох чоловіків, котрих примусили до одруження, засвідчив, що він був одним з 12 дітей, тож у віці 30 років його відправили жити до тітки і працювати на неї. Коли йому було 26, вона та його родина вирішили, що він мусить одружитись з її донькою, до того ж тітка погрожувала, що вижене його з хати та стягне з нього плату за ті роки, коли вона його годувала, якщо він відмовиться (ЦДІА 452)²⁹.

Вочевидь, жертвовність та утиск далеко не завжди визначались гендером як прояв влади чоловіків у патріархальному суспільстві. Важливо зауважити, що жінки брали активну участь у прийнятті рішення родиною та брали на себе ініціативу у просуванні того, що вони вважали за інтересом родини. Матері та бабусі не менш часто, ніж родичі-чоловіки, ініціювали одруження або примушували дівчат до нього. Доньки часто вказували, що саме їхні матері, а не тати, били їх, коли вони пручалися³⁰. В одному випадку вітчм дівчини — якого всі знали як тверезого, працюючого, набожного чоловіка та великого землевласника в селі — був проти того шлюбу, однак, як не кривий родич, підкорився владі матері. Про саму матір казали, що вона перебуває під впливом своєї матері, котру священник назвав “дияволом, а не жінкою” (ЦДІА 359). Контраст між сильними владними жінками, котрі обирали чоловіка для дочки чи онуки, та безпорадними, хоч і не завжди покірними, дівчатами, котрі виконували їхню волю, дає підста-

²⁸ В останньому випадку було задіяно кілька додаткових чинників. По-перше, чоловік спокусився на запропонований шлюб через батькову обіцянку виділити йому землю. По-друге, його батько видав свою власну дочку заміж до сусіднього села, а отже, потребував, аби роботу в господарстві замість неї виконувала невістка. По-третє, батько позичив гроші в потенційних сватів, то ж, якби він змусив свого сина одружитись із їхньою звабленою дочкою, то борг йому пробачили б.

²⁹ Прагнучи скасувати свій шлюб, чоловік сказав, що на передшлюбній співбесіді він збрехав, коли говорив, що прийшов туди з власної волі, тому що йому було соромно й страшно визнати, що його до цього примусили.

³⁰ Див., наприклад, теки: (ЦДІА 417, 764, 352, 355, 359, 549, 655, 702, 707, 811).

ви вважати, що ролі та влада жінок в межах родинної структури частково залежали від віку. Мати, котра нагадала священникові, що будь-хто у такому віці, як її дочка (їй було п'ятнадцять) навряд чи би зміг пручатися волі свого батька, була реалісткою (ЦДІА 211). Однак, незважаючи на очевидну безсилість цієї жінки та незважаючи на свідчення про примус від інших жінок, церковний суд все одно зауважив, що матері, в силу притаманній їй статі здатності піклуватися, мали б захищати своїх доньок від жорстких та свавільних дій батька. Одна дівчина, як постановив суд, не мала такого захисту, бо не мала матері (ЦДІА 356). В іншому випадку невдалим контраргументом на захист шлюбу було твердження, що дівчина, котра мала позашлюбну дитину, спочатку була згідна на одруження і висловила своє незадоволення тільки тоді, коли з'ясувала, що її новий чоловік був бідний. Її матір ні до чого її не примушувала (ЦДІА 549).

Коли дочка чинила спротив одруженню, батьки використовували різноманітні тактики, щоб переконати її змиритись з їхнім рішенням. На додачу до залякування та нанесення фізичної шкоди, ці тактики включали погрози позбавити її посагу, віддати її в служниці (особливо до єврейського дому), зречтись її та, в одному випадку, не віддати їй її заробітку від вишивання. Одна жінка свідчила, що її батько й мати, котрі пиячили, погрожували їй — якщо вона не одружиться із тим хлопцем, вона не отримає нічого, окрім 15 крейдерів на мотузку. Інший батько пообіцяв викинути власну дочку з хати, наче собаку. В одному випадку батько таки вигнав дівчину з дому, коли вона відмовилась виконувати його накази, і цього було достатньо, щоб переконати її погодитись на одруження, котрого вона не хотіла (ЦДІА 257, 701, 761)³¹. Два очевидних питання: чому ви не втекли? Чому ви не пішли працювати служницею? — показують, що як церковний суд, так і його представники в селі, відповідальні за збір доказів примусу, розглядали ці варіанти цілком серйозно. Найвірогідніше, що певна кількість дівчат втікала чи відправлялася на заробітки, аби тільки не одружуватись проти своєї волі. Але якщо подивитись реально, то варіанти, з яких могла обирати не згідна на шлюб із вибраним для неї родиною чоловіком, але покладалася на ту саму родину як стосовно даху над головою, так і стосовно такого важливого на шлюбному ринку посагу, були обмежені, часто-густо непривабливі та не давали жодних гарантій довготривалої безпеки. Одна клопоталь-

³¹ Див., також, наприклад, теки: (ЦДІА 16, 53, 211, 307, 356, 360, 498, 662).

ниця, коли її запитали, чому вона не втекла, якщо вона вже так сильно боялася свого майбутнього чоловіка, виявила свою практичність і здоровий глузд. Вона пояснила, що це був час війни, навколо голод, і ніхто не наймав хатніх робітниць (ЦДІА 620)³². З іншого боку, особливо якщо дочка була єдиною дитиною, деякі родини не розглядали роботу служницею чи погрозу такої роботи як спосіб контролювати непокірну наречену, тому що вони не хотіли втратити її працю³³.

Якщо втікати від небажаного шлюбу вважалося недоцільним, та якщо батьки наполягали на одруженні настільки, що навіть вдавалися до примусу, незрозуміло, чому, часто невдовзі після весілля, багато жінок не тільки полишали своїх чоловіків, а й свої села і навіть розпочинали процедуру скасування шлюбу і батьки дозволяли своїм нещасливим дочкам повернутися додому. Одна наречена повернулася до батьків майже негайно, і її батько засвідчив, що боявся, аби вона не вкоротила собі віку, якби її змусили повернутися до чоловіка. Інший батько сам забрав дочку додому, коли побачив, як сильно вона хворіє, і хоча пізніше вона повернулася до чоловіка, той виявився настільки жорстоким, що за три місяці вона повернулася до батьків назавсім. Третя наречена, котра сказала, що підкорилася бажанню чоловіка мати з нею статеві стосунки у весільну ніч, тому що її батьки були у сусідньому будинку і вона не хотіла кричати, повернулася додому за місяць. У четвертому випадку, за словами священика, шлюбу як такого взагалі не було, оскільки і наречена, і наречений повернулися до своїх батьків в різні села негайно після весілля (ЦДІА 360, 701-702, 761). Деякі жінки врешті-решт брали собі коханців, живучи на віру. Інші взагалі і вирушали світ за очі, спокусившись на колись неприйнятні альтернативи шлюбові. Одна дружина, наприклад, прожила зі своїм чоловіком приблизно тиждень, а по-

³² Дівчина та її батьки поїхали до Росії у 1915, де вона зустріла свого майбутнього чоловіка солдата, який, за чутками, вбив власну тітку; зі страху перед ним, як засвідчила сама мати, вона й змусила дочку одружитись із ним, щойно він виявив такеб зажаня.

³³ Див., наприклад, теки: (ЦДІА 356, 498, 505, 662).

тому втекла до Львова, де працювала служницею; інша жінка терпіла волю матері та чоловіка більше року, перш ніж почала мандрувати поміж селами, де наймалася на тимчасові роботи. Це одна жінка надіслала своє клопотання з Парижа, куди вона колись поїхала разом із чоловіком, але потому жила на власний заробіток 15 років; не маючи більше змоги працювати (та, можливо, обмірковуючи повторний шлюб), вона хвилювалася за своє майбутнє. Кращі перспективи постали перед останньою з клопотальниць: вона залишила свого чоловіка через чотири місяці після одруження, продала все своє майно, пішки пройшла з Волині до Львова, де два роки працювала служницею; її взяла до себе сестри-василіанки. Вона перейшла з православ'я до католицтва і хотіла вступити до їхнього ордену (ЦДІА 257, 306, 355-356, 655, 761)³⁴.

Жінки, котрі подавали клопотання про скасування шлюбу, були у меншості. На відміну від тих, хто чинив успішний спротив одруженню, а отже і не потрапив до статистики і до уваги церковного суду, вони були неспроможні зупинити укладання шлюбу. Однак, на відміну від анонімною більшістю в такому ж становищі, котрі врешті-решт змирилися зі своєю долею або котрі не бачили потреби залучати церкву до своїх нових стосунків, розголошували власну біду та почуття несправедливості. З їхньої точки зору їхні родини, церква та навіть односельчани своїм мовчанням заподіяли їм шкоди і тепер мусять її виправити, оскільки шлюб вже скасовано зі Львова. Припинення шлюбного союзу через смерть одного з подружжя, зазвичай чоловіка, також надавало ваги процесові клопотання на користь жінок, однак в таких справах не було цього відчуття несправедливості та звинувачення, а отже, і напруженості стосовно самого шлюбу. Однак, як скасування шлюбу, так і його припинення свідчили про рішення самих жінок перегорнути сторінку минулого, діяти від свого імені, планувати майбутнє та жити далі.

³⁴ Див. також, наприклад, теки (ЦДІА 303, 307, 311, 357, 452, 498, 505, 662).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЦДІА. Записи греко-католицької консисторії, церковного суду та дисциплінарної комісії митрополії // Центральний державний історичний архів України (Львівське відділення), фонд 201, аркуш 2а. (при посиланні на це джерело в тексті вказуються номери тек).

Worobec, Christine. 1992. "Tempress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society", *Russian Peasant Women*, eds. Beatrice Farnsworth and Lynne Viola. New York and Oxford: Oxford University Press, 41-53.

Swyrypa, Franses. 1993. *Wedded to the Cause: Ukrainian-Canadian Women and Ethnic Identity, 1891-1991*. Toronto: University of Toronto Press.

Я б хотіла згадати професіоналізм працівників читального залу Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, та підтримку з їхнього боку, зокрема також працю Тараса Семеніва, котрий виявився природженим та надзвичайно здібним науковим працівником.